

De Sade márki divatja. Könyvei, elő- és utószók tömege. Számomra egyedüli érdekessége, hogy az úgynevezett rosszban az infantilizmus az abszolút domináns. Mintha a pozitívan és nagyszabásúan etikai világképhez érettebb, férfiasabb alkat és agyvelő szükségeltetnék. A bűnözés politikai vetületénél is ugyanez az infantilitás működik, amint ez az uzurpátoroknál annyira szembeötlő. A Demiurgosz, vagyis Sade világegyeteme tömény sűrítésben Auschwitz. Csakhogy Auschwitz létrehozói általában nem élveztek, és roppant kevés SS-katona jár-

kált „égnek meredő nemi szervvel”. Inkább hajszoltak voltak és hajszolók, valami konkrét és metafizikai hajsza áldozatai, semmint hedonisták; az anyag pedig, ami orgazmusukat kiválthatta volna, siralmas. Egyáltalában, ha megpróbálnánk elgondolni de Sade orgiáit, a pizsoknak, a bűznek, a gennyes sebeknek, a vérzésnek és az ürüléknek olyan egyvelegét kellene elgondolnunk, ami a maga lehangoló mivoltában kizárólag elmebajosokat tudna gyönyörre s nem borzalommal és undorral telt részvétre indítani. Sade világa teljes egészében esztétikai világ, Auschwitz realitása viszont megint csak elgondolhatatlan világ, olyan világ, amit csakis az esztétikai képzelet segítségével gondolhatunk el – s ez megint az esztétikai orgazmushoz vezet. Különös, ahogyan az ember valóság és képzelet közt vergődik; végül is a képzelet bűnbeeséséért a valóság iránti undorral bűnhődik, a valóság undorító mivoltáért a képzeletben talál vigaszt. Nem hiszem, hogy az etikai képzelet teremtő aktivitása ne hozná meg ugyanazt a kielégülést, mint egy 14 éves gyermek válogatott kínzásokkal végbevitt meggyilkolása, „égnek meredő nemi szervek” közepette. Mindenesetre az ép elme ismérve, hogy egyiket sem: sem az etikumot, sem az elrugaszkodott demiurgo-

szi képzeteket ne tekintse realitásnak, legfeljebb a képzelet játékaiknak, ami egyébként mindig irreális, mert statikus világképet produkál. Az isteni Teremtésre Auschwitz a válasz; Auschwitzra viszont Kolbe atya vagy a Tanító úr. Istenre és a Demiurgosra pedig az életünk a válasz, az egzisztencia mint tanúságtétel, a valaki-valami számára való létezés, az egzisztencia megélése mintegy az egzisztencián kívül álló tapasztalat számára – nevezzük e tapasztalat képviselőjét bárminek, bárkinek, Istennek, kollektív tudatnak (vagy -alattinak), vagy aminek akarjuk. Így tekintve – és csakis így tekintve – hangozhat el a mondás: „Minden jól van.”

Camus Sade-tól, a romantikából, Ivan Karamazov-tól stb. vezeti le a gyilkossághoz szerzett jogot. Közben a félhülye rendőr, aki a nyelvedet villanyozza, az ezredes, a diktátor, a főtitkár vagy a főmufti, aki a korlátlan hatalmat gyakorolja, sem a Karamazovokról, sem Istenről, se Kantról, sem az erkölcsi válságról soha életében semmit sem hallott; mindössze a foglalkozását űzi. Nincs itt valami hiba az elméleti megalapozás körül? „Ha Isten nincs, akkor minden megengedett” – az ilyen patetizmusokra az ember csupán vállrándítással felel egy olyan világban, ahol semmi sincs megengedve, és minden lehetséges.

Camus látomása a történelemről (L'homme révolté) nagyszabású kritika; de ő is szakadatlanul „legyent” vagy „ne legyent” mond. Legyen vagy ne legyen egyéni életünk; legyünk-e szabadok, vagy legyünk determináltak stb. De milyenek *vagyunk*? Sem szabadok, sem determináltak; sem egyének, sem a történelem teremtményei, hanem minden el-

képzelt és elképzelt szituációban élni képes – mindenre képes lények: épp ez a probléma. Ami a gyilkosságot illeti, az elméleti megalapozás legföljebb jellemző, de korántsem olyan fontos. Az ember „lázas” nélkül éppúgy gyilkol Isten nevében, mint Isten neve ellen, a lázas nevében. Camus talán azt hiszi, hogy a dicső és az elvek a fontosak, amelyekkel az ember szellemét cicomázzák, hogy körülkerítsék és rabul ejtsék; holott csakis a körülkerítés és a rabul ejtés a fontos: ez ugyanis tény és valóság, a többi semmi, words, words, words – játék, amit a hóhérok eszeltek ki, hogy közben zavartalanul dolgozhassanak. Az embertömegek nem lázadásból lesznek náciak – vagy hasonlók –, ha már elfogadjuk ezt a fogalomkört, akkor inkább az ellenkezőjéből, konformizmusból. Ebben a tekintetben Orwell tisztánlátóbb, mint Camus. Nem igaz – legalábbis *ma* nem igaz – a régi mítosz, miszerint *a* gyilkos *a* lázadó. Szerintem *ma* inkább lázadó, aki gyilkosság nélkül él, mint aki gyilkol: épp ez a kor sajátossága. – Egyébiránt nehéz dönteni: minden teoretikus motiváció konstrukció csupán. Nekem mindenesetre leginkább a *kímélet lázadása* tűnik a valóban korszerű lázadásnak.

1963. karácsony Mi a művészet lehetősége, ha az az embertípus (a tragikus), amelyet sosem szűnt meg ábrázolni, már nem létezik? A tragédia hőse a magát megalkotó és elbukó ember. De ma már az ember csak alkalmazkodik.

A funkcionális ember. A modern életstruktúra formái és szervezetei, amelyek közt a funkcionális ember élete, akár jól szigetelt lombikban, lezajlik. Vigyázat: a funkcionális ember elidegenedett ember, de mégsem a kor hőse ő: az elidegenedett em-

ber, a funkcionális ember ugyanis *választott*, ha választása lényegében lemondás is. Miről? A valóságról, az egzisztenciáról. Merthogy semmi szüksége rá: a funkcionális ember valósága tüneti valóság, az életet helyettesítő élet, az őt magát helyettesítő funkció. Élete többnyire tragikus vétség vagy tévedés ugyan, de a szükségszerű tragikus következmények nélkül; vagy tragikus következmény, a szükségszerű tragikus előzmények nélkül, minthogy a következményeket itt nem a jellemek és a cselekvések öntörvénye, hanem a társadalmi szervezet – a személyest illetően mindig abszurd – egyensúlyigénye méri az emberre. Az egyes élet csak egy hasonló élet jelképe, előre megszabták, kijelölték a helyét, amelyet csupán be kell töltenie. Így senki sem a saját valóságát, hanem csak a saját funkcióját éli, életének egzisztenciális *megélése*, azaz saját sors nélkül, amely számára munka – az önmagán végzett munka – tárgyát jelenthetné. A funkcionális ember horizontja nem a „csillagos ég” és nem is „az emberben rejlő erkölcsi rend”, hanem saját szervezett világának határai: a már említett tüneti valóság.

Ahogy a művészetben mindez technikai problémaként jelentkezik: a valóság nélküli, funkcionális életek nem alkalmasak rá, hogy művészi anyag-

gá váljanak. Sorsukon a semmi csillan át, minthogy ezek a sorsok nélkülözik azt az értelmet, amiben tragédia lehetősége rejlik.

A „humanitás” válsága, a „humanitás” csapdája, ahogyan azt a „művész” lába elé odarakják – miről van szó egyáltalában? Erkölcsi együttélés – „elkötelezettség” –, vagy ott állni, ahol „a jót és a rosszat különválasztják”? Ha a társadalom minden erkölcsi szorongását a kollektívban oldja fel, akkor csak a szigorú fenntartás marad. A parancs: foglalkozhatsz az élet minden problémájával, csak magával az élettal mint problémával nem foglalkozhatsz. Az élet ugyanis – mondhatni – diktátum. Vitatása a cenzurális viszonyok közepette szigorúan tilos. Az öngyilkosság dezertálás. Mármost ilyen körülmények között a művészet (irodalom), amely az élet problémája helyett csupán az élet problémáit kívánja látni, maga is funkcionális, alkalmazott, tüneti művészetté lesz valódi helyett. Mit ér itt a tehetség? Inkább csak hátrány, teher. Sosem volt még ennyire nyomasztóan követelő igény a „módszer”.

1964 A művésznak éppolyan lelkiállapotban kell elkezdenie művét, mint amilyenben a bűnöző el-

A pesszimizmus válfajai. – A dogmatikus pesszimizista. Többnyire az *eltévedt kispolgár*. A dogmatikus pesszimizmus aztán rendszerint dogmatikus világ-megjavításba torkollik. A dogmatikus pesszimizmus mint művészet: mindig moralizmus. Tárgya leggyakrabban az örömtelenség (egy felháborító társadalmi igazságtalanság vagy egy hosszú haldoklás kellemetlen, bárminemű megváltást nélkülöző, eltökélten alacsonyrendű leírása, például Simone de Beauvoir: *Könnyű halál*). A moralizáló művész végül is mindig a személyes esetnél és a meddő felháborodásnál marad.

Romantikus pesszimizmus. Elutasítja a világot, de közben fülünkbe sugdossa titkait. Mint az alkalmi szélhámos, kicsalja fukaron rejtegetett rokonszenvünket. Lappangó tendenciája szerint ez a pesszimizmus ugyanis panasz, megadás és esengés. Legrosszabb formáiban burkolt felhívás „a józan észhez”. Ez a fellebbezés a győztes világhoz mindig meghallgatásra talál. Eredménye: érzelmes egymás-

ra borulás, a hóhér megbocsát áldozatának. – Vigyázni tehát, zárt formára törekedni, mintegy üveglap mögé dugni a tartalmat, jól láthatóan ugyan, de hozzáférhetetlenül.

A moralista elleni végső érvem, hogy mindig a körön belül marad. Eljátszatják vele szerepét, és azt hiszi, ő játssza. A moralista azért nem lehet művész, mert ő nem teremti a világot, hanem ítélkezik felette, s így teljesen fölösleges munkát végez. Hogy önmagát igazolja, s kárpótlásul, majdhogynem bosszúból mintegy, örökké morálisan szenvedőnek mutatja áldozatát, az embert, aki a valóságban persze jót nevet rajta. Mert a valóságban a morál ugyan nélkülözhetetlen, de egyben a leghajlékonyabb eleme is a magatartásnak, és még nem találkoztam olyan amorális emberrel, aki át ne érezte volna a saját morális igazát, sőt fölényét. Nem a morál: a vele űzött játékok a tudat és az életakarát tükrében, ez az érdekes, kivált a totalitárius diktatúra helyzeteiben.

A konformizmus: ha az ember nem a valósággal, hanem a tényekkel keresi az összhangot. Mi a valóság? Röviden: önmagunk. Mik a tények? Röviden: a képtelenségek. A kettő kapcsolata, röviden: az erkölcsi élet, a sors. Vagy: nincs kapcsolat, ez a tények elfogadása, a véletlenek és a hozzájuk való igazodások sorozata. Így a konformista maga is ténnyé, képtelenséggé válik. Elveszti szabadságát, felrobantja centrumát, és szétszóródik a tények úrjében.

* *Valójában Orwell (K. I.)*

Az ismeretlen, vészesen távolodó darabkákból soha többé nem tudja összerakni idegen életét. Az ember ellentétévé válik: géppé, skizofrénná, szörnyeteggé. Áldozat lesz és hóhér.

Május 1 „Egy sorstalanság regénye” – mint esetleges cím, de alcímnek feltétlenül.

Mit nevezek sorsnak? Mindenesetre a tragédia lehetőségét. A külső determináció azonban, a stig-

ma, amely életünket az adott totalitarizmus egy helyzetébe, egy képtelenségbe szorítja, megghiúsítja ezt: ha tehát a ránk kirótt determinációkat éljük végig valóságként, a saját – viszonylagos – szabadságunkból következő szükségszerűség helyett, ezt nevezném sorstalanságnak.

Lényeges, hogy determinációink mindig ellenében álljon természetes felfogásunkkal, hajlandóságainkkal, így áll elő vegytiszta állapotban a sorstalanság.

A védekezés kétfajta módozata: átváltozunk a determinációinkká (Kafka százlábújává), mondhatni önszántunkból, és determinációinkat így önnön sorsunkká próbáljuk áthasonítani; vagy fellázadunk ellene, és így válunk determinációink áldozatává. Egyik sem igazi megoldás tehát: ugyanis mindkét esetben *valóságnak* kényszerültünk felfogni determinációinkat (egy merőben külsődleges önkényt, amelyet mintegy természetként kell elfogadnunk, tudva mindamellett, hogy elméletileg emberi hatalmunknak alárendelt, s hogy még sincs hatalmunkban változtatni rajta), míg a determináló erő, ez a képtelen hatalom egyképpen diadalmaskodik rajtunk: nevet talál számunkra, mely nem a mi nevünk, és tárgyává tesz, holott egyébre születünk.

Az én „muzulmánom” dilemmája: hogy miként formálhat sorsot a saját determinációjából. Ám ez a determináció folytathatatlan: történelmileg érvényét veszti, és mindenki megtagadja. Így hát semmi sem marad belőle, csak a testi szenvedés emléke. No meg az előtte álló újabb determinációk távlata.

1966 Az író nem teremthet értelmetlenebb világot, mint Isten.

1. Arányok: mérték és anyag problémája.

Kafka és Faulkner. (Különösen a *Megszületik augusztusban.*) A hemzsegő életanyag bősége és túl-
adagolása az élet sötét urának mutatja. Mégis Kafka tud többet az életről, ő ismeri jobban sötét titkait. Miért emelkedettebb: tehát derűsebb és vigasztalóbb mégis? – A törvénytudó elnémítja a képfaragómestert.

2. A személyiségcsapda, lélektan, szenvedély. Mennyi a valóságos közünk szenvedélyeinkhez, és

mennyi a pontos részünk bennük? – Swann története. Meursault pisztolylövése.

Közelebbről: a totális állam kínzókamráiban kimutatni a tettek egyedi lélektani motívumait. Hiábavaló azonban, mert itt csak a szerep a lényeges, az, hogy az ember alkalmas rá, hogy hóhér vagy áldozat legyen, és hogy a halálgép szerkezetének miként működnek a csapágypái: semmiképp sem az egyedi eset figyelembevételével. Az egyediség itt, ha valakiben egyáltalán szóhoz jut, legföljebb a múltját gyászolhatja még. Ebben a tekintetben tehát nincs sokarcú emberiség, bonyolult és sokrétű jellemek, különleges egyéniségek, mert hiszen a totalitásnak éppen az egyöntetűség a lényege.

3. Regényhős. De hogyan, ha az ember nem más, mint helyzete, egy helyzet az „adottban”? – Mindamellettt talán még megmenthető valami, egy kis idétlenség, valami végső komikum és elesettség, ami talán az élniakarás jele, és ami még mindig rokonszenvet ébreszt.

A további kérdés a funkcionális ember ábrázolhatatlansága. De ha már ábrázolására vállalkozunk, a kérdés mégiscsak az: milyen szemszögből ábrázoljuk?

Az ember! Él, de nem rendelkezik az életével; gondolkodik, de semmit sem tud; nyájban él, de személyiség; személyiség, de nem képes egyedül élni; a természethez tartozik, de szétrombolja a természetet, hogy társadalmi javakká alakítsa; s végül e munkájával a természetet is, a társadalmat is elpusztítja. A legnagyobb baj azonban, hogy törvényeket rótt magára, és képtelen azokat betartani: így hazugságban és önmegvetésben kénytelen élni.

De hát végül is mi a szabadság? A sarkvidéki sötét évszakban botorkálva lépteinket a magunk választotta csillag fényéhez igazítani, jól tudva közben, hogy ezt a csillagot nem érhetjük el soha. De miért választunk csillagot? Nyilván, mert sötét van. – Kérdés kérdéshez vezet, a kérdések körbejárnak, és a kör bejárhatatlan.

Tudom már, mi a szabadság: a szabadság *az*, ami *nincs*. Sóhaj, eszme, abszolútum. A konkrétban

Ha azonban a szabadság nem evidencia – mert hiszen a szabadság *az*, ami *nincs* –, akkor célkitűzéseinket kizárólag a pszichológia szemszögéből vizsgálhatjuk? És a pszichológia vajon evidencia-e? Végő soron a létérdeket kell megvizsgálni a létszerkezetben. Azt fogjuk észlelni, hogy ez a szerkezet

nyomasztó túlsúllyal kívülről meghatározott („társadalmi-történeti”). Ám a fennmaradó piciny részben rejtőzik a robbanóanyag. Nem tudni, hol és mikor lobban be a gyújtózsín, de egy pillanat alatt szakadékká tágítja a rést, amely hirtelen magába nyeli az egész totalitást. Valahol itt keresendő a rejtelmes kiszámíthatatlan tényező, a szabadságnak ebben a láthatatlan és többnyire tudattalan zugában – itt keresendő az ok, hogy bár a hatalom megkövetelheti és el is érheti az alávetettekénél a maximumot, de nem követelhet meg és nem érhet el *mindent*. A teljeséggel, a totalitással az ember – az önfeladás nem is egészen örömtelen kísérletei után – egyszerre csak szembeszegzi a személyiségét; a maximummal szemben még korántsem feltétlenül teszi. – Mind-egy: tény, hogy a szabadság kérdésével az ember léte és a személyisége kérdéseiig jut el; s amiként e kérdések megválaszolhatatlanok, józan ember a szabadságról sem beszélhet komolyan. Mindazonáltal a szabadság mégiscsak az ember legkomolyabb kérdése; és ha az ember *valóban* komoly akar lenni, akkor meg kell maradnia e paradoxonban.